

אלוהים והטבע – בעיית הקיום והמוניזם של שפינוזה¹

בהקדמה לחלק ד' ב'אתיקה'² שפינוזה נראה כמזוהה, כמעט כבדרך אגב, את אלוהים והטבע באומרו: "היש הנצחי והאינסופי שאנו מכנים אלוהים או טבע (deus sive natura) פועל מתוך אותה הכרחיות שבה הוא קיים". ישנן גם סיבות אחרות, שבחלקן נדון להלן, לחשוב שהוא זיהה את אלוהים עם הטבע, למרות שהוא לא אומר זאת ממש במילים אלה.³ מהי המשמעות של זיהוי אלוהים והטבע במשנת שפינוזה? האם הוא בבחינת טבעון (נטורליזציה) של מושג האלוהים הדתי? או שמא הוא רק בבחינת טכס מילולי שאינו מוסיף דבר לדיבור על הטבע, כך שאפשר למעשה להוציא את אלוהים מהמטאפיזיקה של שפינוזה? בדברי הבאים אשלול את שתי האפשרויות ואטען שלזיהוי הנידון יש משמעות רבה בביאור מושג הקיום ובהבהרת המשמעות של ייחוס קיום ל"עצם". במסגרת זו אציע שחזור של עיקרי הטיעון השפינוזי לזיהוי הנידון ב'אתיקה'.

המטאפיזיקה של שפינוזה נחשבת לאחת השיטות המטאפיזיות החשובות והקשות להבנה. היבט מרכזי של הקושי נעוץ באופן עריכתה: היא ערוכה, בספרו העיקרי 'אתיקה', בדרך גיאומטרית,⁴ עם הגדרות ואקסיומות,⁴ מהן "מוכחים" משפטים רבים, הנוגעים ליסודות המציאות ובסיסה המטאפיזי, ולמושגי יסוד של הקיום האנושי. חלק מהקושי הוא במעקב דקדקני אחר אלה ובהערכת תוקפן של ההוכחות. אך אחד הקשיים בהבנתה ובקבלתה של מערכת זו הוא מה שעלול להיראות כאופיו הרירותי של בסיסה, הנקבע באופן נחרץ ולא מנומק. רבים ערערו על תקפותן של לא מעט מההוכחות של שפינוזה, ואף על לכידותה הפנימית של המערכת שלו, אך אפילו נניח את לכידותה הפנימית, לא ברור למה בכלל "להיכנס" אליה ומדוע עלינו לקבל את ההגדרות והאקסיומות שבבסיסה. במילים אחרות, הקושי הוא, שהיא נראית כמערכת סגורה, שיש המאוהבים בה ומשתקעים בהתלהבות במסגרתה, מסבירים משפט אחד על יסוד אחרים וכו'; יש שהיא אינה מדברת אליהם והם אינם מבינים את המניע (הפילוסופי) לבוא בשעריה ולהתנהל במסגרתה; ויש, כמובן, שמסתפקים בהצגתה ובציון נקודות הדומות והשוני בינה לשיטות אחרות.

¹ מאמר זה מופיע כפרק 9 בספרי 'אמת ואמונה, חילוניות ועבודה זרה', הוצאה עצמית גרעיין, 2010. פורסם גם ב'עיון' ס', תשע"א, 141-154.

² כל הציטוטים וההפניות הן ל'אתיקה' (תרגום י. יובל), הקיבוץ המאוחד, 2003.

³ זיהוי זה משתמע כבר מסוף נספח א' לח"א של החיבור המוקדם 'מאמר קצר על אלוהים, האדם ואושרו' עורך - בן שלמה, מאגנס, תשל"ח. להלן 'מאמר קצר', שם אומר שפינוזה על הטבע למעשה את מה שאומר ב'אתיקה' על אלוהים. ובאיגרת הששית הוא כותב: "איני מפריד בין אלוהים והטבע, כפי שעושים כל אלה שידיעתי עליהם מגעת" (שפינוזה - איגרות, תרגום א. שמואלי, מוסד ביאליק, תשכ"ד, להלן 'איגרות', עמ' 81).

⁴ הגדרה, אצל שפינוזה, היא בדרך כלל מה שקרוי "הגדרה ריאלית" – היא מוסרת את מהותו וטבעו של דבר מסוים. ההבחנה בין הגדרה ואקסיומה לפעמים מטושטשת, כפי ששפינוזה עצמו מודה באיגרת 9, ב'איגרות' למשל. וראו לעניין זה גם 'מאמר לתיקון השכל', סעיפים 93-95; 'אתיקה' ח"א עיון 2 למשפט ח; 'מאמר קצר' א, פרק 7, סעיף 9.

גם לאור זה נראה שאחת המשימות הפרשניות העיקריות לשיטת שפינוזה (כמו גם להרבה, ואולי לכל השיטות הפילוסופיות) היא לפתוח את שעריה ולקרר אותה לבעיות הפילוסופיות העיקריות, שאותן ניתן להבין גם מחוץ למסגרתה ולקבלתה, ושלחן היא מהווה או אמורה להיות מענה. במילים אחרות, יש להראות עם אילו בעיות כלליות שפינוזה התמודד – התמודדות שהביאה אותו לעיצוב משנתו כתשובה ומענה להן.⁵ למרות שכפי שגם שם הספר מעיד, מהלכו הכללי מוביל לראיית המטאפיסיקה שבחלקו הראשון כתשתית לביאור מושגי האושר והגאולה האישית שבחלקו האחרון, וביאור זה הוא מטרתו העיקרית, זה עדיין עלול להיראות כהסבר פנימי לשיטה, שאינו מספיק, כשלעצמו, לביסוס התשתית ולביאור הבעיות שהחלק המטאפיסי עצמו מתמודד איתן.

שפינוזה אינו טורח להקל עלינו בכך, ולבאר את הבעיות הכלליות הללו, ויש לפיכך מידה של השערה פרשנית בכול ניסיון כזה, אך נדמה לי שאחת מהן היא, מה שניתן לכנות, **בעיית הקיום**: מהו מושג הקיום שלנו ומה פירוש לייחס קיום למשהו, לומר עליו שהוא קיים. זוהי שאלה שונה מהשאלה "מה קיים?". שאלות בדבר קיומם או אי-קיומם של דברים מסוימים ושל סוגי דברים נראות לרבים שאלות אמפיריות מדעיות, או לוגיות-מתמטיות – לפעמים טריוויאליות, עד כדי כך שלא נטרח לשאול אותן ואף לשים אליהן לב, ולפעמים קשות ביותר, עד כדי כך שאולי לא נדע אף פעם את התשובה להן. ברם, בבסיסן ובתשתיתן של שאלות אלה נמצאת בעיית הקיום, שהיא בעיה פילוסופית מובהקת: מה פירוש לייחס קיום לדבר-מה (נאמר, אלוהים), או לסוג מסוים של דברים (נאמר, מספרים או קווארקים, או נשמות). השאלה כאן אינה שאלה שהתשובה לה יכולה להינתן בציון דברים קיימים, כגון עצים, אנשים, מספרים וכוכבים, אלא היא שאלה בדבר עצם משמעותה של טענת קיום: איזו מין טענה היא טענת קיום (כגון שעצים קיימים, או שאלוהים קיים, או שיש נשמות, או מספרים או כוכבים וכיו"ב) ומה היא משמעותה, מה הן דרכי אימותה, ומה פירוש קבלתה או דחייתה. האם קיום הוא תכונה, ואם כן – איזה מין תכונה זו? האם אפשר לדבר על מה שאין לו התכונה הזו? האם יש סוגי קיום או דרגות או קיום? כל אלה הן שאלות פילוסופיות מובהקות, אך לא קשה במיוחד לראות שהן נמצאות בתשתית מושגי הקיום וטענות קיום.

בעיית הקיום, במובן הפילוסופי הזה, היא בין השאלות שמזינות את שיטת שפינוזה, והיא אחת השיטות הנוקבות והמקיפות שהוצעו בתולדות הפילוסופיה להתמודדות איתה. היא מתפרטת לשאלות רבות כמו בעיית היחס בין ההיבט הפיסי וההיבט הרציונלי של המציאות, בעיית גוף – נפש וכיו"ב. המוניזם של שפינוזה הוא, כמובן, אחת העמדות היסודיות בהתמודדות עם שאלות אלה. אולם, הוא גם מבוא להתמודדות עם בעיית הקיום עצמה – מהי משמעותו של ייחוס קיום לדבר-מה. אין זה ממשיתו של פרק זה להראות זאת מעבר להצבעה על הכיוון הכללי, ולא אדון בכך בפירוט. אך אציין שתי בוננויות יסודיות של שפינוזה, שנראות לי בהקשר זה בעלות חשיבות רבה. האחת היא מה שניתן לכנות **טיבו האיכותי של הקיום**: לומר על דבר שהוא קיים פירושו שהוא נתון באופן מסוים, ושהוא יכול להיות נתון באופנים שונים. הקטגוריות היסודיות של אופני ההינתנות הללו, שהן גם הקטגוריות היסודיות של עקרונות האינדיבידואליזם של דברים קיימים, נקראות אצל שפינוזה תארים (attributi). ההגדרה לתואר ביאתיקה היא: "מה שהשכל תופס על אודות העצם

⁵ רוב הבעיות הללו, אם כי לא כולן, נוגעות לקשיים ששפינוזה מצא בשיטת דיקרט, אך כאמור, כדאי תמיד לנסות להבין את יסודן מחוץ לשיטה מסוימת. וראו, באותה רוח, המבוא למאמרי "אמת, טעות ובדיה אצל שפינוזה", 'עיון' נ"ו 2007, 155-182; כאן פרק 8.

בתור מה שמכונן את מהותו". לפי שפינוזה, לנו, בני האדם, נתונים דברים קיימים רק בשתי קטגוריות יסודיות כאלה – התפשטות (extensio) ומחשבה (cogitatio). במינוח השפינוזי פירוש הטענה הזו הוא שכל דבר קיים – כל אופן (modus) של העצם (substantia) – נתפס או נתון לנו בתואר מסוים – באחד משני התארים שבהם נתונים לנו דברים – התפשטות ומחשבה. הניסוח דלעיל על "קטגוריות יסודיות של עקרונות האינדיבידואציה" אין פירושו פסיכולוגיזציה או סובייקטיביזציה של התואר. עקרונות אינדיבידואציה והקטגוריות היסודיות שלהם הם היבטים ריאליים של המציאות, וכך גם התארים בשיטת שפינוזה, ובכתבים מוקדמים ל'אתיקה' מיטשטש לפעמים ההבדל בין תואר ועצם. (ראו למשל 'מאמר קצר' ח"א, פרק שביעי, הערה א וסעיף 10; איגרת 9). כשמתרחקים מהרמה היסודית והמופשטת הזו, כל אחד מהתארים מתפרט בדרכים ואופנים שונים (אידיאות וגופים פייסיים), במקביל להתפרטות העצם לאופניו. תורת התארים של שפינוזה, על דרכי התפרטותם, היא קשה ומוקשה, אך בוננות יסודית זו, הקושרת קיום ומשמעות של טענות קיום לתארים – לקטגוריות היסודיות של אופני הניתנות ואינדיבידואציה – מתקבלת על הדעת והיו לה המשכים וגילויים רבים בפילוסופיה שאחריו, לרבות בפילוסופיה האנליטית המודרנית.

אצל שפינוזה (ופילוסופים רבים אחרים) בוננות זו היתה כרוכה גם במושג הדרגתי של קיום, שניתן לנסחו, ברוח דברים אלה, כך שדבר קיים יותר ככל שיש יותר אופני תפיסה או היתנות בלתי תלויים שלו. ושוב, עם כל הקושי וההסתייגויות הדרושות, יש לבוננות זו אחיזה אינטואיטיבית לא מבוטלת: כשכול מה שאנו יודעים על דבר מסוים (מספר, למשל) זה שהוא מספק תנאי מסוים במערכת מסוימת, הנחת קיומו או דרגת קיומו נראית קלושה למדי.⁶ אך אם מתגלה שהוא מתפקד ונתפס באופן בלתי תלוי במערכת זו, כגורם פסיקלי למשל, הרי שהנחת קיומו מתחזקת ומתעצמת. והיא ממשיכה להתעצם ככול שמתרבים אופני התפיסה הבלתי תלויים שבהם הוא מתפקד. אם לחשוב במונחים אלה, הרי שבהפלגה (קיצונית למדי) אפשר לראות בתארים השפינוזיים קטגוריות יסודיות של אופני תפיסה בלתי תלויים כאלה. בלשונו של שפינוזה, קיומו של דבר גדול יותר, ככל שיש לו יותר תארים. כפי שנראה בהמשך, לעמדה זו היתה חשיבות רבה בביסוס קיומו של העצם ויחידותו, ובמעמד שיש למושג האלוהים בביסוס זה.

הבוננות היסודית השניה של שפינוזה שאציין בהקשר זה היא שמושג הקיום והמשמעות של ייחוס קיום לדבר-מה מניחים מושג כללי של מציאות – מושג של כללות הקיים. באופן קצת פשטני אפשר להסביר את "מניחים" כאן בכך שדבר מסוים, או דברים מסוג מסוים קיימים במובן זה שהם כלולים במושג זה של כללות הקיים, והוא הראשוני. הטבע, כללות הקיים, אינו מושג שנבנה כביכול "מלמטה" ממה שנתון לנו, בכך שמצרפים דברים אחדים, הנתפסים כקיימים, לדברים אחרים הנתפסים כקיימים, וכך בהדרגה מרחיבים את מערכת מה שנתפס כקיים ואולי יוצרים בסופו של דבר מושג של כלל הישים או כללות הקיים; דרך משל כשאנו תופסים דברים הנתונים לנו בסביבתנו

⁶ המתמטיקאי הגדול הילברט למשל הבין קיום (לפחות במתמטיקה) במובן הקלוש הזה: ייחוס קיום

לדבר-מה אינו יותר מאשר טענת העקיבות של מערכת התנאים (אקסיומות) המגדירה אותו (ראו

מכתבו לפרגה מ-1992.12.29, בתרגום אנגלי: Frege: Philosophical and Mathematical

(Correspondance, Chicago, 1980, pp39-40).

הקרובה כקיימים, את עצמנו ואנשים אחרים כקיימים, והולכים ומרחיבים את המערכת בכיוונים שונים על בסיס הנתון. זו נראית אולי תפיסה רגילה ואינטואיטיבית למדי, שבה המציאות היא מושג נבנה של הנתון, ההולך ומשתנה, הולך ומתרחב. אך שפינוזה חשב שביסודה תפיסה זו לא ברורה ואולי אף לא לכידה. שכן, הגם שאין להכחיש כמובן שאנו מגלים קיומם של עוד ועוד דברים ונתחי מציאות, אם לא ברור מלכתחילה מה פירוש לייחס קיום לדבר-מה, מה תעזור דרך זו של הרחבת המערכת, שרק הולכת ומסבכת זאת ומכבירה בעיות על אלה שהיו:

שפינוזה, כאמור חשב שהדרך הנכונה היא בכיוון הפוך: ייחוס קיום לדבר-מה הוא הגבלה מסוימת של מושג קיום כללי, מושג של כללות הקיים, או המציאות בכללותה, או בלשונו של שפינוזה – "הטבע" (natura).⁷ מה פירושה של הגבלה זו, באילו תנאים היא שרירה ותקפה ומה הם אלה שבהם היא נכשלת או בחזקת אשליה? ומהו מושג המציאות הכללי שעליו מדובר כאן? אלה כמובן שאלות לוחצות שדורשות מענה, אך גם בהן לא אעסוק כאן. ברם, אחד הרכיבים החשובים של התשובה השפינוזית לשאלה האחרונה הוא בתיזה המוניסטית – שיסוד המציאות כולה הוא אחד (בלשונו של שפינוזה – העצם הוא אחד והמציאות כולה היא גילוי וואופניו – אין אנו מגלים אלא את גילוייו של הטבע) ושאלוהים ויסוד המציאות חד הם. משמעותה של התיזה, ושל עצם הפניה למושג אלוהים כאן (פניה שעלולה להיראות כמערפלת ומסבכת שאלה שהיא סבוכה ומערפלת בלאו הכי), יתבררו במידת-מה, אני מקווה, בהמשך, אך אל לו לקורא לצפות לתשובה מקפת לשאלה זו במסגרת מאמר זה. כמו כן, אל לו לצפות לביאור מספיק של מונחים מרכזיים שיידונו כאן. אנו עוסקים בבעיה מטאפיזית "כבדה" ובמושגים עמוסי היסטוריה ומשמעויות, בראשם מושגי העצם (substantia), התואר (attributum), הסיבה (לרבות סיבת-עצמו causa sui) והאינסוף (infinitas). כל אלה (ואחרים) דורשים הסבר שלא אוכל לספקו כאן, ואני מניח היכרות, ולו כללית, איתם ועם עיקרי שיטת שפינוזה. יזכור-נא הקורא כי אף לאחד מהם אין משמעות

---

⁷ להדגמת משמעותה של הבחנה זו בין שני ה"כיוונים" או בין שני מושגי הטבע כאן, אציין שיש התולים משמעות יתירה בטענה שעל פי שפינוזה, בניגוד לתפיסות קודמות, אלוהים אינו "טרנסצנדנטי" – חיצוני – לטבע אלא "אימננטי" – הוא בתוך הטבע. טענה זו היא בעלת משמעות בתפיסה הראשונה, שבה הטבע הוא מושג הולך ונבנה. אולם, כאמור, לא זו היתה תפיסתו של שפינוזה. על פי תפיסתו – השניה בהבחנה דלעיל, שבה הטבע הוא כללות הקיים – הטענה היא כמעט טאוטולוגית: אם אלוהים קיים, הוא ממילא בטבע, שהוא כללות הקיים. שפינוזה עצמו מעמיד על עניין קרוב בתגובתו להאשמה באתאיזם שהטיח כנגדו ולטהויסן (באגרתו לאוסטנס), וכותב: "אין הבדל גדול כשקובעים שהכול נאצל בהכרח מן הטבע של אלוהים או קובעים שהיקום הוא אלוהים" (אגרת 43, עמ' 197). והרי ברור שתפיסת אצילות, שהיתה מקובלת בגרסאות רבות בעת העתיקה ובימה"ב, אינה מהפכה אימננטיסטית או אתאיסטית. וב'מאמר תיאולוגי מדיני' שעליו כתב ולטהויסן, שפינוזה מבהיר "באמרי טבע אינני מתכוון לחומר בלבד ולהיפעלויותיו, כי אם לדברים אחרים לאין שיעור זולת החומר (מאמר תיאולוגי מדיני', תרגום וירשובסקי, פרק ו, הערה 3). ברם, יש לזכור כי בתפיסה זו של "הטבע" ככללות הקיים, הוא מעבר להשגתנו, המוגבלת לשני תארים. לכן, לזיהוי הטבע עם אלוהים – האינסופי במוחלט – יש מבחינה זו משמעות מפליגה, השוללת את תפיסת הטבע כנבנה "מלמטה למעלה" ומעקרת את תזת האימננטיזם הנ"ל מעיקר תכנה.

כללית ברורה, והם מתפרשים בכל שיטה פילוסופית, בצורה שביאורה וביאור קשריה עם משמעותם בשיטות אחרות הוא כשלעצמו בדרך כלל משימה פילוסופית לא פשוטה.

כפי שנרמז לעיל, למוניזם של שפינוזה יש שני היבטים. היבט אחד הוא שהמציאות בכללה (הטבע) היא עצם אחד,⁸ שכל גילוייו ואופניו נתפסים על ידינו בשני תארים – התפשטות ומחשבה.⁹ היבט אחר הוא זיהויו של העצם האחד הזה עם אלוהים. שני ההיבטים קשורים כמובן אחד בשני והם למעשה שתי פנים של תיזה פילוסופית אחת. אחד הביטויים המובהקים של המוניזם של שפינוזה, המבטא גם את התובנה הנ"ל, הוא ח"א משפט 14 והנסמך 1 לו. המשפט אומר: "חוץ מאלוהים, שום עצם לא יכול להימצא ולא להיות מושג", והמשפט הנסמך אומר: "אלוהים הוא אחד ויחיד, כלומר (לפי א: ה 6), אין בטבע אלא עצם אחד, שהוא אינסופי באופן מוחלט". אפשר אולי לתמוה על כך ששפינוזה אינו טוען במפורש ובאופן ישיר למוניזם שלו – שיש רק עצם אחד, ורק על ידי הזיהוי של העצם עם אלוהים עולה ומתבססת עמדה זו.¹⁰ שפינוזה, כמובן, מניח כאן שאלוהים הוא עצם, ובכך מניח גם את קיומו. זוהי הנחה כבדה ומרכזית, ובהצגה חמורה של השיטה הוא לא רשאי להניח אותה, אלא צריך לבסס או להוכיח אותה. עניין זה יהיה עיקר בדברים שלהלן. אך לפני שניכנס בעבי הקורה, אפשר לתמוה על עצם הפניה למושג אלוהים בהקשר זה. ואכן, רבים תמהו על כך ואף טענו שהשימוש ב"אלוהים" אצל שפינוזה לא מוסיף הוספה שיטתית של ממש על הדיבור על "העצם". זהו, כך נטען לפעמים, עוד פן (מטאפיסי) באופיה החילוני של שיטת שפינוזה, שמצטרף לשלילתו את תפיסת האל הפרסונלי, המשגיח ומתערב בעולם, ואת אופיים המקודש ומקורם האלוהי של המכונים "כתבי הקודש", שהוא היה מחלוצי חקירתם המדעית.

כל אחד מאלה דורש דיון מקיף שלא נערוך כאן. אך הפניה למושג אלוהים בשיטת שפינוזה נראית לי בעלת משמעות רבה לא רק בהבנתה "מבפנים", אלא גם בקישורה לבעיית הקיום שצוינה לעיל. אלוהים מוגדר אצל שפינוזה כאינסופי במוחלט (ח"א הגדרה 6), שפירושו שיש לו אינסוף תארים במלאותם (שכל אחד מהם אינסופי בסוגו). ההגדרה מעוררת קשיים רבים כשלעצמה, ולחלקם לפחות שפינוזה עצמו היה מודע. זה רק מחריף את השאלה למה צריך היה שפינוזה מושג זה? מה משמעות הפניה למושג זה בשיטתו? ונדמה לי שעיקר התשובה נעוץ בתשובה השפינוזית לבעיית הקיום: תשתית מושג הקיום ומשמעותן של טענות קיום היא בקיומו של העצם האחד. את

⁸ יש כמובן מובנים רבים אחרים ל"מוניזם". אחד החשובים שבהם מקושר ל"תיזת הזהות" – שכל אירוע מנטאלי זהה לאירוע פיסיקלי. טענה דומה מבוטאת על ידי שפינוזה במשפט 7 לחלק ב'. יש כמובן קשר בין שני המובנים הללו, ועבור שפינוזה, השני נובע מהראשון, אך לא אדרש לכך כאן.

⁹ זאת, כמובן, כחלופה לעמדת דיקרט, שחשב שהמציאות מורכבת משני עצמים; עמדה, ששפינוזה חשב שהיא ניצבת בפני קשיים בלתי פתירים. הקשיים, נדמה לי, נוגעים לא רק לפרטי התורה הקרטזיאנית, ולטיב היחס בין שני העצמים, אלא גם לעיקרון היסודי, שתורת עצם אמורה לענות על בעיית הקיום, וזו של דיקרט אינה עושה זאת.

¹⁰ אני מדבר כאן על זיהוי למרות שבמשפט 14 ח"א ובמשפטים שאחריו שפינוזה אומר רק שמחוץ לאלוהים שום עצם אינו יכול להיות קיים ולא להיות מושג. עם זאת, הזיהוי עולה מכך שלפי שפינוזה לא יכול להיות יותר מעצם אחד, שהוא כללות הנמצא.

קיומו של העצם האחד והיחיד שפינוזה גוזר מזיהויו עם אלוהים, שאת קיומו הוא גוזר מאינסופיותו המוחלטת (*ens absolute infinitum*). תקפותן הלוגית של גזירות אלה מפוקפקת. אך ניתן לתפוס אותן, על הנחותיהן, כהנהרות הולכות ומתעצמות של מושג הקיום. עצם מוגדר אצלו כמה שהוא ומושגו אינם תלויים בקיומם ומושגיהם של דברים אחרים (הגדרה 3), ומכאן, הוא טוען, הוא סיבת עצמו (*causa sui*), וקיומו הכרחי (משפט 7 הוכחה). סיבת עצמו הוא, שוב, מושג מוקשה. סיבתיות כאן מתייחסת לתלות בין קיומם של דברים, ולא כמקובל היום, בין התרחשותם של אירועים. וכפי שפינוזה מסביר סיבת עצמו הוא מה שקיומו אינו תלוי אלא בעצמו, כלומר – במושגו. גם הרעיון שניתן לגזור קיום ממושג, או את קיומו של דבר-מה ממושגו, הוא רעיון קשה, שיש לו היסטוריה ארוכה בימה"ב, אך גם מתנגדים רבים. ברם, אפילו נניח שאנו מבינים זאת, מדוע שנחשוב שיש דבר כזה? על יסוד מה עלינו לקבל שקיים משהו שקיומו נגזר ממושגו? כאן כמדומה נכנס בשיטת שפינוזה מושג האלוהים, וטענת הזיהוי של העצם עם אלוהים היא שמעניקה תוכן מיוחד להגדרתו של העצם ואמורה לבסס את הנחת קיומו. הביסוס כאן אינו הוכחה. הנחת קיום העצם והאדקווטיות של מושגו נשארת הנחה.¹¹ אני מדבר כאן על ביסוס כי הנחות קיום העצם ואלוהים, והנחות האדקווטיות של מושגיהם מתפרשים כמרכיבים מהותיים בביאור מושג הקיום. אחד ההיבטים של הנופך הדתי של שיטת שפינוזה, המתבטא בפנייה למושג האלוהים, הוא בבעיית הקיום – בפליאה על המציאות עצמה ועל מושגה.

קישור זה של אלוהים עם מושג הקיום אינו זר למחשבה הדתית הקלאסית. נוכל להזכיר כאן למשל את הפסוקים המפורסמים הפותחים את הלכות יסודי התורה של הרמב"ם, ששפינוזה הכיר היטב, וקשה שלא לשמוע את הדהודם של כמה מהם בשיטתו:

(א) יסוד היסודות ועמוד החכמות לידע שיש שם מצוי ראשון, והוא ממציא כל הנמצא; וכל הנמצאים משמים וארץ ומה שביניהם לא נמצאו אלא מאמתת המצא.
(ב) ואם יעלה על הדעת שהוא אינו מצוי, אין דבר אחד יכול להמצאות ... (ד) הוא לבדו האמת ואין לאחר אמת כאמתו ... אין שם מצוי אמת מלבדו כמותו. (ה) המצוי הזה הוא אלוהי העולם אדון כל הארץ ..."

"אמתת המצא", בלשון הרמב"ם, קרוב ל"הכרח המצא", ו"מצוי אמת" פירושו מצוי שקיומו הכרחי, שקיומו אינו תלוי בכלום מלבדו עצמו. ושיעור דברי הרמב"ם כאן הוא שמציאותם של כל הדברים הנמצאים תלויה במציאותו ההכרחית של אלוהים.¹² טיבה המדויק של התלות שעליה מדבר הרמב"ם אינו ברור, אך דומה שהיא מעין תלות סיבתית, הקשורה כמובן ברעיון הבריאה – חידוש העולם יש מאין – שהוא, אצל הרמב"ם עיקר גדול ביהדות, והוא מעבר להשגה הפילוסופית. מבחינה זו יש בעמדת שפינוזה, שלא קיבל את רעיון הבריאה, תפנית רציונליסטית קיצונית יותר, שבה התלות מתפרשת כתלות מושגית: מושג הקיום והמציאות בכלל, ומושגי קיומם של דברים פרטיים, תלויים לוגית, מושגית, במושג האלוהים ובקיומו ההכרחי. במילים אחרות, לא רק אמיתותה של טענת קיום, אלא גם תוכנה ומשמעותה תלויים במושג האלוהים. אם התלות הנידונה אצל הרמב"ם היא סיבתית, הרי שאצל שפינוזה היא הופכת לתלות לוגית, מושגית. מכל מקום,

¹¹ האדקווטיות של מושג מכוננת על ידי הלכידות (קוהרנטיות) הפנימית שלו ובמסגרת מערכת מושגים מקסימלית לכידה. להסבר מפורט יותר ראו מאמרי הנ"ל על מושג האמת של שפינוזה.

¹² וראו על כך ביתר הרחבה בפרק 11 להלן: "רב חסד ואמת".

הפניה למושג האלוהים אינה ריקה בשיטת שפינוזה, וטענת הזיהוי של העצם עם אלוהים היא צעד ממשי, שביסוסו דורש בירור. נפנה עכשיו לכמה היבטים שלו.

המוניזם של שפינוזה נבנה מחיבור ושילוב שני מהלכים רעיוניים. האחד מושתת על מושג העצם, אשר מוגדר כמה שנמצא בתוך עצמו ומושג באמצעות עצמו (ח"א, הגדרה 3), ואשר נטען להיות סיבת עצמו (ח"א, משפט 7, הוכחה), שקיומו הכרחי (שם). האחר מושתת על מושג האלוהים, שהוא אינסופי במוחלט (ח"א, הגדרה 6).¹³ שפינוזה מניח בהגדרה זו שאלוהים הוא עצם. ברם, אפשר לאתגר הנחה יסודית זו ולטעון שיש להוכיחה. לכן, אחת הבעיות במהלך משולב זה היא להראות שאלוהים הוא עצם, ושיש עצם, שהוא אינסופי במוחלט, ולהוכיח אז שהוא יחיד.

נתיב אחד לכך אפשר אולי למצוא בהוכחה לח"א, משפט 11. המשפט אומר: **"אלוהים או העצם בן אינסוף תארים, שכל אחד מהם מבטא מהות נצחית ואינסופית, קיים בהכרח"**. ההוכחה של שפינוזה לכך נראית מוקשה למדי. היא נסמכת על ח"א משפט 7 ואומרת למעשה שמאחר שאלוהים הוא עצם, וכל עצם קיים בהכרח (משפט 7), אלוהים קיים בהכרח. אולם שוב, בדברים אלה שפינוזה פשוט מניח את החלק הקשה של מה שעליו להוכיח – שאלוהים הוא עצם. במילים אחרות, עליו להוכיח שיש עצם אינסופי במוחלט – עצם שיש לו אינסוף תארים, שכל אחד מהם הוא אינסופי. הנחה זו, אשר מובלעת לתוך ההגדרות של עצם ושל אלוהים, יש להוכיח, או לפחות להראות שהיא אפשרית. אך במהלך הנדון שפינוזה אינו מראה זאת (ייתכן שהעובדה ששפינוזה מציג שתי הוכחות חלופיות למשפט 11 שם, מצביעה על כך שהוא עצמו לא היה שבע רצון מההוכחה הנ"ל). לפיכך, לא נראה שזו דרך מבטיחה לביסוס התיזה המוניסטית של משפט 14.

ההוכחה המפורשת של שפינוזה למשפט מרכזי זה של המטאפיזיקה שלו – ח"א, משפט 14 – נסמכת על משפט 5 בח"א, האומר: **"לא יכולים להיות בטבע שני עצמים או יותר מאותו טבע או תואר"**. משפט זה הביך רבים, וזכה לעיתים קרובות לביקורת נוקבת.¹⁴ אין בכוונתי להגן כאן על משפט 5 או לדון בביקורת עליו.¹⁵ ברצוני להציע ביסוס אחר למשפט 14 והנספח לו. חלופה זו אינה

¹³ המהלך שנקט ב'מאמר הקצר' שונה. קיומו ויחידותו של אלוהים מוסקים שם על יסוד קיומו האינסופי. ואז נטען (בדרך מפותלת למדי שלא נידרש אליה כאן) שעצם או טבע קיים באינסוף אופנים, מה שמתאים להגדרת אלוהים (חלק א, פרק ב (12)). המהלך ב'אתיקה' שאני מנסה לשחזר כאן נראה לי פשוט יותר, ישיר ונועז יותר. ההנחה האונטולוגית, שככול שדבר-מה קיים יותר יש לו יותר תארים, משותפת לשניהם.

¹⁴ ראו למשל, בנט, 1984, ומאוחר יותר שוב ב D. Garrett (ed.), *The Spinoza's Metaphysics* in *Cambridge Companion to Spinoza*, 1996, 61-89.

¹⁵ שני ניסיונות ראויים לציון שפורסמו לאחרונה להגן על משפט 5 הם: Don Garrett: "Ethics IP5..." in *Central Themes in Early Modern Philosophy*, J.A. Cover and M. Kulstad eds., Hackett, 1990, 69-108, and M Della Rocca, "Spinoza's Substance Monism", in Koistinen & Biro (eds.) *Spinoza*, Oxford, 2002, 11-37.

ישנם הבדלים חשובים בין גישותיהם של גארט ודלה-רוצ'ה, אך הכיוון הכללי של פתרונותיהם לקשיים שמשפט 5 מעורר דומה. עיקר הפיתרון של גארט נסמך על ההנחה שתואר של עצם קובע את ההפעלות (affections) באופן יחידאי. העיקר בפתרונו של דלה רוצ'ה הוא שתואר קובע את הזהות של העצם (באופן יחידאי). הכיוון בעיקרו של דבר הוא אותו כיוון, ובשניהם דומני מתעוררת אותה בעיה:

עוקבת אחר ההוכחה של שפינוזה עצמו למשפט זה, ואינה נסמכת על משפט 5, אלא על הלוגיקה הפנימית של המשפטים הקודמים למשפט 14 ועל סדרם. לעיתים קרובות דרך זו, אני סבור, מגלה את מחשבתו של שפינוזה ואת טעמיו למשפטים אותם הוא טוען בצורה נאמנה ומבוננת יותר מאשר הוכחותיו הרשמיות.

נראה ברור שהרעיון של אינסופיותו המוחלטת של אלוהים הוא מרכזי למוניזם של שפינוזה בכלל ולביסוס משפט 14 בפרט. למרות מרכזיותו, שפינוזה מנהיג רעיון זה של אינסופיות מוחלטת לא באופן ישיר, אלא כנגד המושג המוגבל של אינסופיות סוגית, או האינסופי בסוגו (ח"א הגדרה 6, הסבר), שגם עליו הוא אומר מעט מאוד.¹⁶ למרות זאת, ברי שכאשר המערכת של שפינוזה נתפסת בכללותה, המושג 'אינסופי במוחלט' הוא הראשוני, לא רק ביחס לסופי, אלא גם ביחס לאינסופי בסוגו. אך במהלך לקראתו אנו אנוסים להתקדם בכיוון ההפוך. אפשר שנוכל להתקרב לרעיון הכללי בדרך הבאה: בניסיונו אנו נתקלים כמובן רק בדברים סופיים (אורך סופי, משך זמן סופי, מסה סופית, ידיעה סופית וכו'). הרעיון של אינסופיות בפועל עולה כהפשטה, שהיא קשה לתפיסה ורבו עליה ועל עצם אפשרותה המחלוקת הפילוסופיות. אך אפילו נניח לקשיים ונקבל, עקרונית, את הרעיון של אינסופיות בפועל, הרי שכשאנו חושבים על דבר-מה כאינסופי, אנו חושבים עליו כאינסופי מבחינה מסוימת, או במינוח של שפינוזה – **אינסופי בסוג מסוים**. הוא יכול להיות אינסופי באורך, או במשקל, או בעל משך אינסופי, או מתפשט לאינסוף, או בעל ידיעה אינסופית וכו'. כל אלה יכולים להיות דוגמאות למה שניתן לכנות אינסופי בסוגו. שפינוזה אינו משתמש במושג זה באופן כה רחב; במקרים המעטים שבהם הוא משתמש בו הוא מדבר על תארים (לפעמים, כמו ב'מאמר הקצר', הוא כותב "עצמים") כאינסופיים בסוגם. ברם, מטעמים שעוד יובהרו בהמשך, אני סבור שהמושג של סוג כאן הוא רחב יותר מאשר זה של תואר, במובנו החמור אצל שפינוזה. במיוחד אטען שישות, מציאות או קיום (שאינם תארים בשיטתו) הם, בהקשרים המכריעים לענייננו, סוג, שבו דבר יכול להיות אינסופי בסוגו.

מושג זה של אינסופיות סוגית רחוק מלהיות ברור, והוא מעלה בעיות רבות, אך מרכזי לו האפיון, שמה שהוא אינסופי בסוג מסוים לא יכול להיות מוגבל על ידי דבר אחר מאותו סוג – יש לו את מימדי הסוג הזה במלאותם, או במידה מירבית. אלוהים, בנוסף לכך, הוא אינסופי במוחלט, שפירושו שהוא אינסופי מעבר לסוגים שונים. יש לו לא רק המלאות המירבית של סוג, אלא המלאות הלכידה המירבית של כל הסוגים. הוא אינו חסר שום סוג או איכות שיכולים להיכלל

אם תואר קובע עצם והפעלותיו באופן יחידאי, קשה לראות כיצד תארים שונים של אותו עצם – שהם אופני האינדיבידואציה היסודיים שלו – נבדלים אחד מהשני. הדגש על יסודיים חשוב כאן. איני יכול להרחיב בכך כאן, אך הקוראים יכולים לתפוס את עיקר הרעיון על ידי השוואת היחס בין תואר ועצם כאן ליחס בין מובן והוראה בפילוסופיה של פרגה. להוראה יש מובנים רבים, שכל אחד מהם קובע אותה באופן יחידאי. פרגה יכול היה לטעון שמובנים אלה שונים משום שהם אינם "יסודיים" במובן הנידון – יש להם מרכיבים והם עצמם יכולים להיות מרכיבים של מובנים אחרים.

¹⁶ כדאי לציין שבהסברו המפורט למושג האינסוף ולכמה בלבולים הכרוכים בו, במכתב למאייר (מאפריל 1663) שפינוזה מסביר הבחנות רלוונטיות שונות, אך המושג אינסופי בסוגו אינו מופיע כלל (ראו שפינוזה, אגרות, תרגום שמואלי, אגרת 12). ב'מאמר הקצר' הוא אומר גם על תואר וגם על עצם שהם "אינסופיים בשלמות מסוגם" (למשל פרק ב (1)-(2)).

באופן לכיד (קוהרנטי) במלאות זו.¹⁷ ובכל אחד מהם הוא אינסופי, דהיינו אינסופי בסוג הנידון. פירוש הדבר שיש לאלוהים במלאות מירבית כל איכות או תואר שיכולים להיות מיוחסים באופן לכיד.¹⁸

אחת האיכויות שניתן לייחס לדברים היא **קיום** או מציאות.¹⁹ ורעיון מרכזי בטיעון הוא שקיום ומציאות הן **איכויות הדרגתיות**: דבר מסוים (או סוג דברים) יכול להיות יותר או פחות קיים – יכול להיות בעל יותר או פחות קיום. רעיון זה, שנראה אולי מוזר לרבים מאיתנו היום, היה מקובל ומרכזי למטאפיזיקאים רבים במאה ה-17, ולפילוסופים רבים שקדמו לשפינוזה. רעיון נלווה, המודגש על ידי שפינוזה לעיתים קרובות, הוא שככל שדבר יותר קיים (בעל יותר קיום), יש לו יותר איכויות ותארים (ראו למשל ח"א, משפט 9; וההוכחה למשפט 16). מכאן יהא זה צעד קטן יחסית לטעון שדבר שיש לו קיום אינסופי (שהוא אינסופי במציאותו) יהא בעל אינסוף תארים: רק מה שיש לו אינסוף תארים יכול להיות בעל קיום אינסופי – אינסופי במציאותו. בדרך זו שפינוזה מסיק מהרעיון של עצם את קיומו האינסופי, וקיום אינסופי זה נסמך, בהתאם לעיקרון ההדרגתי הנ"ל, על מושג האינסופי במוחלט, או במילים אחרות, אלוהים. זה בקירוב היה, אני מציע, אחד המהלכים העיקריים של שפינוזה לביסוס המוניזם שלו ולמשפט 14.

הבה ונעקוב אחרי כמה מהצעדים העיקריים כאן ביתר פירוט. אנו יכולים להתחיל מהלך זה בח"א משפט 7: "**הקיום שייך לטבע העצם**". העצם (על פי הגדרתו) נמצא מתוך עצמו ומושג באמצעות עצמו. כלומר, הוא סיבת עצמו שמושגו וקיומו אינם תלויים במאומה מחוץ לעצמו. מכאן שפינוזה מסיק שהקיום שייך לטבעו, או שהוא קיים בהכרח. לא נדון כאן בשלל בעיות שמהלך זה מעורר. אך נציין את הקושי שצוין לעיל, דהיינו, שדומה כי הן בהגדרת העצם והן בשלב האחרון במהלך זה שפינוזה כבר מניח שיש עצם, שיש דבר שהוא סיבת עצמו וקיומו שייך לטבעו. כל שהוא מוכיח הוא שאם יש דבר כזה, אז קיומו הכרחי. המשפט והוכחתו מפרטים היבטים של הנחת הרישא, אך לא מוכיחים או מבססים אותה. ביסוס זה, כפי שנראה כרוך בזיהוי העצם עם הטוטליות של הקיום האיכותי – האינסופי במוחלט (אלוהים). הבה ונראה הלאה.

בח"א משפט 8 הוא אומר שכל עצם הוא בהכרח אינסופי. נראה שב"אינסופי" אין הוא מתכוון כאן ל"אינסופי במוחלט" אלא דווקא ל"אינסופי בסוגו", שכן אחרת, שפינוזה היה מוכיח

¹⁷ סוף המשפט בא להוציא צירופי סוגים הנוגדים זה את זה. אם יש זוגות נוגדים כאלה, איזה הוא הסוג שיש לכלול באינסופיותו של אלוהים היא שאלה קשה שנדונה הרבה בתורות תארים בסכולסטיקה בימה"ב, והיא מרכזית גם אצל לייבניץ.

¹⁸ תורת התארים של שפינוזה והיחס בין מושגי התואר והעצם, מצד אחד, וההבחנה בין תואר ואיכות (או תכונה), מצד אחר, הם נושאים מרכזיים שזכו לבירור נרחב. לא אוכל להיכנס כאן לדיון בכך. מטעמים שיוסברו להלן, אני מניח ש"סוג" (genere) משמש כמונח נייטרלי בין תארים ואיכויות במובנם הטכני החמור, ושאיפילו אין זה כך בכלל, זה נכון ביחס ל"קיום" ו"מציאות".

¹⁹ גם עניין זה בעייתי ביותר. רבים הפילוסופים, בעיקר בעקבות עמדתו המפורסמת של קאנט, שסברו שקיום אינו תכונה או איכות של דברים. פרגה פיתח לוגיקה שבה קיום מבטא על ידי כמת (יש), שהוא תכונה "מסדר שני" (תכונה של פונקציות). ראסל כתב שויטגנשטיין הצעיר טען בלהט שטענות קיום הן חסרות מובן, ומשהו מעמדה זו נותר גם ב'טרקטטוס'.

כבר כאן את זיהוי העצם ואלוהים ואת כל מה שהוא צריך לתזת המוניזם שלו, ומשפט 11 ומשפט 14 ואחרים היו אז מיותרים.

הניסוח של ההוכחה למשפט 8 תומך בהשערה זו, שכן שפינוזה מדבר שם על "קיים כסופי או כאינסופי" (*vel finita, vel infinita existere*) ומראה שהעצם "קיים כאינסופי". אם כן, שפינוזה מדבר כאן על קיום אינסופי. קיום הוא, עבור שפינוזה, תכונה, שיכולה להתממש בדרגות שונות. וההוכחה למשפט 8 מוכיחה שעצם הוא מימוש מקסימלי של תכונה זו, הוא אינסופי ביחס לתכונה זו (והשוו לכך את הנספח לח"א). בקיצור, עצם, בהיותו קיים בהכרח, הוא כזה באופן אינסופי – הוא קיים באורח אינסופי, או אינסופי בקיומו.

פירוש זה יכול לעזור לנו בהבנת מעמדו של משפט מרכזי, שאחרת נראה מתמיה למדי – ח"א, משפט 9 – האומר: "ככל שיש לדבר כלשהו יותר ממשות או ישות, כן יש לו יותר תארים". שפינוזה אף אינו טורח לטעון בפירוט לביסוס משפט זה, וטוען שהוא מובן מאליו מהגדרה 4. עכשיו, אם אמנם כך, ואם מקבלים את משפט 9, יוצא שמה שהוא בעל קיום אינסופי בסוגו, מה שקיים באופן אינסופי, הוא בהכרח בעל אינסוף תארים, דהיינו אינסופי במוחלט. וזה, על פי הגדרה, אלוהים. בדרך כלל, מזה שמהו הוא אינסופי בסוגו לא ניתן להסיק שהוא אינסופי במוחלט. אולם, לא כך הדבר כשהסוג הנידון הוא קיום: אם משהו הוא בעל קיום אינסופי, אם הוא אינסופי בקיומו, ניתן להסיק, לפי א: 9 ושחזור זה למהלך החשיבה של שפינוזה, שהוא אינסופי במוחלט, והנחת מושגו של אלוהים, שהוא האינסופי במוחלט, היא המאפשרת מהלך זה. החשיבות של מהלך זה להבנת ח"א משפט 14 גלויה בעובדה שבנסמך 1 למשפט 14 שפינוזה מפנה את הקורא לעיון למשפט 10, אשר בו הוא אומר בהדגשה רבה: "אין בטבע דבר ברור מזה, שכל יש צריך להיות מושג תחת תואר כלשהו, וכל מה שיש לו יותר ממשות או ישות, יש לו יותר תארים המבטאים הכרחיות, או נצח ואינסופיות".²⁰

מהלך זה, דומני, מבטא באופן שלדי טיעון, שלמרות שהוא כמובן בעייתי בכל שלב שבו, הוא משכנע יותר מההוכחה המפורשת של שפינוזה, כדלהלן:

- א. עצם הוא סיבת עצמו (*causa sui*).
- ב. כל מה שהוא סיבת עצמו קיים בהכרח (הוא בעל קיום הכרחי).
- ג. כל מה שקיים בהכרח קיים באורח אינסופי (הוא אינסופי-בסוגו ביחס לקיום, שכן שום דבר קיים לא יכול להגביל את קיומו).
- לכן, עצם קיים באורח אינסופי, הוא בעל קיום אינסופי.
- ד. דבר יותר קיים (הוא בעל יותר קיום) ככל שיש לו יותר תארים.
- ה. לכל מה שקיים באורח אינסופי (מה שהוא אינסופי בסוגו ביחס לקיום) לא יכולים להיות פחות תארים מאשר לכל דבר אחר. במילים אחרות, כל מה שקיים באורח אינסופי הוא בעל כל התארים, או אינסופי במוחלט, ואפשרותו של מושג לכיד זה היא לכידותו של מושג האלוהים.
- ו. האינסופי במוחלט הוא יחיד: לא יכולים להיות שני ישים נבדלים, ששניהם אינסופיים במוחלט.

²⁰ זה, כמעט באותן מילים, מופיע במכתב תשובה למכתב מדה-פריס, מינואר 1663 (איגרת 9 ב'אגרות').

ז. לכן, מהעובדה שעצם קיים באורח אינסופי (בעל קיום אינסופי) נובע שהוא, והוא בלבד, אינסופי במוחלט, דהיינו אלוהים.

לפנינו אם כן גרסא של טיעון שפינוזי שונה מההוכחה הרשמית שלו, אשר מסיק שיש עצם אחד ויחיד, שקיים בהכרח, שהוא אינסופי במוחלט – אלוהים.

כאמור, כל שלב פה הוא צעד פילוסופי קשה ובעייתי, ולא אוכל לדון בכך. אציין בהקשר זה שני דברים: ב(ו) דלעיל הנחנו שאם עצמים מובחנים זה מזה, הם מובחנים בתאריהם. על כך אפשר לערער וזה דורש הגנה. דרך אחת, שהוצעה בספרות להגן על כך, מבוססת על ההנחה שהבדל יכול להיות רק בתואר או באופן (א: 4), והבדלי-אופן (הבדלים באופנים) נסמכים על הבדלי תואר. כל הבדל בין דברים, לפי זה, נסמך (או כרוך) בהבדלי תואר. כיוון הגנה זה, עם מושג הנסמכות שהוא מכניס, חלש יותר וסביר יותר מא: 5 ומההוכחה לו, אשר מסיקים מכאן שלא יכול להיות יותר מעצם אחד מאותו תואר – מסקנה הדורשת הנחות חזקות נוספות. בכל מקרה, אף אם נתעלם לרגע מהגנה זו, את הטענה הנידונה – (ו) הנ"ל – ניתן לבסס בדרכים אחרות, היא חלשה יותר ומתקבלת יותר על הדעת ממשפט 5, שעליו כזכור מבוססת ההוכחה המקורית של שפינוזה.

שתיים מההנחות בטיעון דלעיל דורשות תשומת לב מיוחדת. שתיהן מבטאות עקרונות מטאפיסיים הכוללים גורמים רבים, ובמיוחד את מושג האינסופי בסוגו ביחס לתואר מסוים או לאיכות מסוימת. אך אחת מהן היא יותר מודאלית באופיה, והאחרת – יותר אונטולוגית. המודאלית היא ההנחה שמה שקיים בהכרח (מה שקיומו הכרחי) קיים באורח אינסופי (הוא אינסופי בסוגו ביחס לקיום). השניה – האונטולוגית – היא שמה שקיים באורח אינסופי הוא בעל אינסוף תארים, וככל שלדבר יותר תארים הוא בעל יותר קיום, הוא יותר קיים. זה כמובן מניח שקיום או מציאות הוא מושג הדרגתי, כך שאפשר לדבר על דבר-מה כיותר קיים או פחות קיים מדבר אחר, בהסתמך על עושר התארים שיש לו. רעיון זה, שלרבים מהווה אולי את הקושי העיקרי בהבנת הטיעון ובאפשרות קבלתו, הוא רעיון מרכזי שבלעדיו קשה להבין לא רק את המטאפיסיקה של שפינוזה, אלא הרבה מהמטאפיסיקה הקלאסית. לדעתי, הוא קשור בתפיסת האמת והאדקוויטיות של שפינוזה, עניין שלא אוכל להאריך בו כאן.²¹

צינו לעיל את החשיבות של משפט 9 (ביסודו – ג) לעיל) במהלך המוביל למשפט 14, ועמדנו על כך שלחשיבות זו הד בהפניה שנשמך 1 למשפט 14 מפנה לעיון במשפט 10. סבורני שלאור זאת, אם נקרא שוב את ההוכחה למשפט 14, ניווכח שלמעשה היא אינה רחוקה מהפירוש שהוצע כאן. בעיקרו של דבר, שפינוזה מוכיח את יחידותו של אלוהים בהסתמך על אינסופיותו המוחלטת ועל קיומו ההכרחי. מה שחסר בהוכחה הוא העיקרון האונטולוגי של משפט 9, ואותו שפינוזה מכניס בהפניה הנידונה שבנסמך 1 למשפט 14 לעיון למשפט 10, שלמעשה מבטא את העיקרון האונטולוגי הנידון. חשיבותו היא בכך שהוא מגשר על אחד הפערים הבולטים במהלכים של שפינוזה בביסוס הטענה שאלוהים הוא עצם. הפער מטושטש בניסוח של הגדרה 6 (ושוב במשפט 11 ובמקומות רבים אחרים), שבהם נראה שהוא פשוט מניח שאלוהים הוא עצם. בפירוש הנ"ל ובשחזור המוצע למהלך השפינוזי יש למשפט 9 חשיבות מיוחדת בגישור פער זה ובביסוס טענה מכרעת זו.

²¹ וראו מאמרי הנ"ל על מושג האמת של שפינוזה, למשל עמ' 156-157, 171, 180.

כאמור, קשה להפריד אצל שפינוזה בין ה"הוכחות" של משפטים מרכזיים בשיטתו לבין הנהרת משמעותם ומשמעות המושגים המופיעים בהם. כך גם במקרה הנידון: את המהלך דלעיל יש לראות יותר כתרומה להנהרתם של מושג הקיום ושל טענות קיום, מאשר כהוכחה פורמלית של קיומו ויחידותו של העצם.

כפי שהערנו לעיל, קושי מרכזי במהלך של שפינוזה הוא הנחת קיומו של העצם: הנחת קיומו של דבר-מה שקיומו נגזר ממושגו (או הנחת האדקוויטיות של מושג כזה). הנחה זו לא מוכחת. למעשה, כל שהוא מוכיח הוא שאם קיים עצם (כהגדרתו), אז קיומו הכרחי. זיהוי העצם (שקיומו הכרחי) ואלוהים (האינסופי במוחלט) קושר בזיקה פנימית כמה היבטים מרכזיים של מושג הקיום שציינו בראשית דברינו, ובראשם טיבו האיכותי של מושג הקיום: ייחוס קיום לדבר-מה מניח אופן הינתנות מסוים שלו, דהיינו, שהוא נתון באופן מסוים. עקבנו אחר שני היבטים של עיקרון איכותי זה בשיטת שפינוזה. האחד הוא התלות של קיום בקיום הכרחי שהוא קיום אינסופי – מה שקיים בהכרח הוא אינסופי מבחינת הקיום, הוא אינסופי בקיומו. השני הוא המקסימיזציה של מושג האיכות הנידון: כשם שייחוס קיום (מוגבל) תלוי במושג קיום אינסופי (מקסימלי), כך ייחוס תכונה או איכות כלשהי (שהוא בסופו של דבר תפיסתה תחת תואר) תלוי במקסימיזציה של התארים.²²

ננסה לבאר את הכוונה במקסימיזציה הנידונה במילים אחרות. אמרנו שאחד מהיבטיו של תואר הוא היותו קטגוריה יסודית של עקרונות אינדיבידואציה. למשל, אם אנו מזהים גוף כגון עץ או כוכב במימדים המרחביים שלו, שפינוזה טוען שתנאי זהות כאלה מניחים קטגוריה כללית של מרחב, שאותה הוא מכנה תואר ההתפשטות. ואם אנו מזהים מושג או אמונה, הזיהוי מניח קטגוריה כללית מסוימת של תנאי זהות, שהיא אחד מהיבטיו של תואר המחשבה. אך באותו הגיון, קטגוריה כזו של תנאי אינדיבידואציה מניחה בעצמה מושג כללי של תנאי זהות, מעבר לקטגוריות האינדיבידואציה, או את כלל הקטגוריות הללו. הקצה של מקסימיזציה כזו הוא המושג של האינסופי במוחלט, או אלוהים. מנקודת מבט זו, ביסוס הזהות של העצם ואלוהים מעשיר את ההנחות היסודיות של שפינוזה בדבר קיומו של העצם (והאדקוויטיות הפנימית של מושגו), וקיומו של אלוהים (והאדקוויטיות הפנימית של מושגו). אין בדברינו הוכחות של הנחות יסודיות אלה, אך בהעשרה הנידונה יש משום תרומה לביסוסם כמבארים היבטים מהותיים של מושג הקיום ושל משמעותן של טענות קיום.

---

²² למהלך מקסימיזציה מקביל לגבי תלותו של מושג האמת ותורת האדקוויטיות ב"שכל האלוהי", או מה שכיניתי "הטוטליות של הרציונלי", ראו מאמרי הנ"ל על מושג האמת של שפינוזה.